

Segregace

ALEŠ BURJANEK*

Škola sociálních studií, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

Segregation

Abstract: The article examines the problem of spatial segregation of the urban poor and also deals with segregation measurement. It discusses the general context of segregation, its causes, positive and negative effects, the conditions leading to its rise and certain specific features. The article then introduces several contemporary illustrations of segregation in several European cities (in Hungary, Germany, the Netherlands, Italy and France). The last part of the article concentrates on the measurement of segregation. Of the twenty existing segregation measures the two most frequently used are described: the *dissimilarity index (D)* and the *exposure index (P*)*. Their calculation, mutual differences and interpretation are shown, together with a brief comment on some related methodological problems concerning segregation measurement.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 4: 423-434)

Segregace¹ patří mezi tradiční pojmy urbánní sociologie a znamená oddělení diferencovaných sociálních skupin do rozdílných obytných oblastí města. Je tedy prostorovým vyjádřením sociální nerovnosti.²

Teoretickými i praktickými stránkami segregace se intenzivně zabývali příslušníci chicagské sociálně ekologické školy, zejména ve 20. a 30. letech tohoto století. Segregaci považovali za jeden ze stěžejních procesů, formujících městskou ekologickou strukturu.³ Ostatně, známý produkt chicagské školy, model koncentrických zón [Burgess 1974a], je pokusem o vyjádření základního vzorce segregace v industriálním městě. Tradice sociálně ekologického přístupu podnes zůstává, navzdory kritickým výhradám, velmi silná [viz např. Frisbie, Kasarda 1988; Musil 1991].

Užívanými kritérii prostorové segregace bývají *sociální třída* (socioekonomický status) měřená zpravidla velikostí příjmu, výši dosaženého vzdělání a profesním statu-

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Aleš Burjanek, Škola sociálních studií, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Arne Nováka 1, 660 88 Brno, tel. (05) 41 12 11 60, e-mail ales@phil.muni.cz

1) Lat. *segregare* = oddělit, vzdálit, vyloučit.

2) Termín segregace se velmi těsně váže k současné debatě o socioprostorové struktuře západního města, vyjadřované například pomocí konceptu *duálního města* [Castells 1989: 224-226; Fainstein, Gordon, Harloe 1992; van Kempen 1994: 997], *rozděleného města* [Marcuse 1993: 355-356], *města postfordismu* [ibid.], respektive, dílčím způsobem, termínem *nová městská chudoba* [Gaudier 1993: 62; Hegedüs, Tosics 1994: 990; Mingione, Morlicchio 1993: 413].

3) Segregace podle E. W. Burgessa [1974a: 102] „poskytuje skupině, a tím i jejím členům, místo a roli v celkové organizaci městského života“.

sem; *etnikum (rasa) a fáze rodinného cyklu*⁴ [Fischer 1985: 47-48; Frisbie, Kasarda 1988: 640-641; Savage, Warde 1993: 65].

Pokud se jedná o *příčiny* segregace, naznačili jsme, že v obecném smyslu je prostorová distance indikátorem distance sociální; to věděl Robert Park již před 70 lety. Avšak segregace, jak zdůrazňují Douglas Massey a Nancy Denton, „nemá jedinečnou příčinu, ale je výsledkem komplexního působení mnoha rozdílných sociálních a ekonomických procesů“ [Massey, Denton 1988: 309], proto také v objasňování jejich příčin nepanuje shoda.

William Schwab [1992: 370-371] hovoří o následujících typech příčin segregace: (1) *ekologická segregace* souvisí s odlišnostmi populace z hlediska životního stylu, rasy, sociálního statusu a kultury. Takové skupiny mají tendenci oddělovat se od ostatních, přičemž kritérii tohoto oddělení jsou například rozdílné náklady na bydlení, typ domovního fondu nebo vzdálenost od centra města. Uvažované skupiny populace zaujímají ve městě odlišnou polohu na základě působení „neosobních“ ekonomických sil; (2) *dobrovolná segregace* vyjadřuje podle Schwaba vůli členů jazykově nebo kulturně spřízněných skupin bydlet ve vzájemné blízkosti (resp. minimalizovat kontakty s jinou skupinou, volbou vzdálenějšího bydliště). Prostorová blízkost jim usnadňuje uspokojování společných okruhů potřeb a napomáhá uchovávat jejich subkulturu. Mimoto, protože veřejná identita jednotlivce bývá odvozována od osob, s nimiž se stýká, patří výběr adresy mezi strategie, které mají zvýšit pravděpodobnost žádoucích kontaktů; (3) *nedobrovolnou segregaci* lze charakterizovat (Schwab tak nečiní) jako situaci, kdy se širší podmínky bydlení stávají pro skupinu nevyhovující, přičemž změně bydliště brání finanční, institucionální⁵ či jiné bariéry.⁶ Schwab dále zdůrazňuje (4) *roli státu a peněz-*

⁴) Ač neexistují skutečně univerzální vzorce rozložení populace podle těchto kritérií, lze říci, že: (1) výše *sociálního statusu* v západních průmyslových městech zpravidla narůstá se vzdáleností od centra. Skupiny s nejnižším statusem tak většinou žijí segregovány ve vnitřních městech (tedy územích navazujících na centrum města). Nejvíce to platí pro metropole USA, které se rozvíjely především v období průmyslové revoluce a po ní. Naproti tomu v mnoha evropských městech, jež se utvářela jak v preindustriálním, tak i v industriálním období a kde elita po dlouhá období obývala centrální části, lze (kromě výše popsaného trendu) pozorovat i znaky opačné; (2) *etnické* (resp. *rasové*) *minority*, zpravidla nalezneme ve vnitřních městech, podobně jako skupiny s nejnižším statusem. Z trojice uvedených kritérií je etnická, ale zejména rasová segregace nejvíce intenzivní; (3) z hlediska *fáze rodinného cyklu* (tu zde uvádíme spíše pro úplnost) je patrná poněkud vyšší míra koncentrace starších osob v městských centrech, zatímco rodiny s malými dětmi bývají nadreprezentovány v okrajových částech měst [Gist, Fava 1974: 172-173; Fischer 1985: 47-48; Frisbie, Kasarda 1988: 640-641].

⁵) Historickým dokladem zákonem vynucené segregace je u nás příběh Josefova, pražského ghetta. Jak píše Vaněk [Ottův 1903: 483], „až do časů císaře Josefa I. směli Židé bydleti z pražských částí pouze v Josefově, čili, jak dřívější úřední název zněl, v Židovském městě; v jiných částech města přebývatí nebo živnost tam provozovati bylo jim rozhodně zapovězeno“. Na jiném místě Vaněk dodává, že obě židovské komunity, Josefov a Židovské město libeňské, byly „známými semeništi nečistoty a nemoci, obcemi vynikajícími nahromaděním obyvatelstva a nepohodlnými byty nejvyšší měrou“ [ibid.: 485]. Židé však patřili k zámožnějším vrstvám obyvatel a jakmile segregace ze zákona pozbyla postupně platnosti (od konce 18. stol.), začali se stěhovat do domů odpovídajících jejich možnostem.

⁶) Současným domácím příkladem nedobrovolné segregace (byť nepříliš typickým) je odsun „nepřízpusobných občanů“ do kolonií s holobyty. Souvislosti dobrovolné a vynucené segregace

ních ústavů. Vliv státu v našich podmínkách ilustrujme alespoň existencí základního legislativního rámce pro bydlení (pozemková politika, regulace nájemného, podmínky pro hypotéky atd.), peněžní ústavy potom mohou podporovat nebo odmítat určité typy klientů nebo se bránit investicím do projektů v „nezajímavých“ lokalitách. Schwabův výčet (zahrnující ještě roli *realitních kanceláří*⁷⁾ stěží může být „úplný“ a lze uvažovat o důsledcích působení dalších aktérů (soukromí investoři atd.).

Odlišné interpretace příčin segregace se například přidržují zmíněných kritérií socioekonomického statusu, rasy a fáze rodinného cyklu [Frisbie, Kasarda 1988: 641-643], dalším směrem se potom ubírají studie, zaměřené na specifické formy segregace: suburbanizaci, gentifikaci⁸⁾ a ghettoizaci⁹⁾ a analýzu jejich konkrétních příčin [Savage, Warde 1993: 94].

Obecně vzato, jak říkají Massey a Denton, odpovídá segregace stupni, v němž dvě nebo více skupin žijí odděleně v odlišných částech města [Massey a Denton 1988: 282]. Oba autoři však upozorňují na *vicedimenzionální charakter* segregace a ukazují v té souvislosti pět odlišných dimenzí, v nichž je možné oddělené bydlení skupin městské populace sledovat a měřit. Členové minoritních skupin mohou být v některých městských čtvrtích nadreprezentováni a v jiných zase podreprezentováni, o čemž vypovídá charakteristika *rovnoměrnosti* (*evenness*). Možnost jejich *kontaktu* (*exposure*) s majoritou může být omezena skutečností, že žijí méně často s jejich příslušníky v téže čtvrti. Příslušníci minorit mohou také být prostorově *koncentrováni* (*concentration*) v relativně malé oblasti města, využívající tak (relativně) méně fyzického prostoru než členové většinové populace. Těž mohou zaujímat více nebo méně *centrální* polohu než majoritní populace (*centralisation*). A nakonec, oblasti bydlení menšin mohou ležet při sobě a vytvářet souvislá území nebo naopak mohou být široce rozptýlena po celé ploše města (*clustering*). Měření některých z těchto charakteristik si všimneme dále v textu.

komentují např. také Gist a Fava [1974: 182-183]. Připomeňme ještě alespoň práci *Race, Community and Conflict* Britů J. Rexe a R. Moora z roku 1967. Na základě studie birminghamského Sparkbrook autoři upozorňovali na nebezpečí dlouhodobé nedobrovolné segregace menšin ve vnitřním městě. Je-li segregace spojena s bydlením v nevyhovujících a přelidněných bytech s vysokým nájemným, způsobuje frustraci a může v krizových momentech vyústit do násilných akcí [Rex 1973; Pahl, Flynn, Buck 1983: 54-58].

⁷⁾ Schwab mluví o realitních kancelářích zejména proto, neboť v USA představuje jejich praxe bariéru proti pronikání barevných obyvatel do čtvrtí obývaných výhradně bělochy (v souladu s původním zněním tzv. etického kodexu realitních kanceláří) [Schwab 1992: 371; viz též Hawley 1971: 251-252].

⁸⁾ *Gentifikace* znamená příliv majetných obyvatel do středních částí měst, spojený se zakupováním a renovacemi starších, zanedbaných budov. Termín byl zřejmě ražen Ruth Glassovou [Savage, Warde 1993: 80] a stal se součástí širší debaty v 70. letech. Ke kladům gentifikace patří zlepšování kvality bytového fondu, a to i v situaci, kdy město nemá dostatek vlastních prostředků. Městu se zvyšují příjmy z daní, zlepšuje se obytné prostředí, změn doznává i styl života. Věc má ovšem i druhou stránku: renovace budov ve svém důsledku často vytlačuje původní obyvatele zvýšeným nájemným.

⁹⁾ Termín *ghettoizace* označuje nedobrovolnou koncentraci a izolaci chudé, nekvalifikované a diskriminované populace ve specifických částech města [Gottdiener 1994: 156, 210]. Například, podle Marcusem [1993: 359] uvedené definice, lze za ghettoizovanou lokalitu (*ghetto neighbourhood*) považovat takovou, kde více než 40 % jejích obyvatel žije pod oficiální hranicí chudoby.

Výčet okolností, na nichž segregace dále závisí, najdeme například u Jiřího Musila [1967: 163-164]. Jde o tyto znaky: (1) Početnost dotyčné skupiny. K segregaci nedojde, není-li skupina dostatečně velká; (2) Ekonomické postavení. Čím nižší je průměrný příjem skupiny, tím snadněji dojde k segregaci; (3) Stupeň kulturních odchylek od norem země; (4) Stupeň tradičního institucionalizovaného odmítání menšiny; (5) Třídní postavení. K segregaci dochází častěji u nejnižších a nejvyšších tříd;¹⁰ (6) Stupeň konzervatismu v psychologickém slova smyslu. Čím konzervativnější je skupina, tím více lpí na vlastní kultuře, tím více odmítá asimilaci.¹¹

Segregace má svoje *kladné a záporné stránky*. Schwab [1992: 368] vidí pozitiva v tom, že lidé příbuzné sociální pozice, jazyka, náboženství, popř. rasy žijí ve vzájemné blízkosti. Odpovídá-li segregace jejich vůli, pomáhá jim zvýšit pocit bezpečí a sounáležitosti. Podporuje do jisté míry i navazování přátelských a sousedských kontaktů uvnitř komunity. Frisbie a Kasarda [1988: 643] se v té souvislosti zmiňují také o ekonomických výhodách bydlení v etnických enklávách, pokud se vytvoří forma relativně samostatné ekonomiky (*semiseparate economy*), kde členové minoritní skupiny sami podnikají a poskytují tak zaměstnání, zboží a služby dalším příslušníkům skupiny.

Na druhé straně může segregace znamenat bariéru rozvoje životních šancí. Nedobrovolně segregované skupiny populace zpravidla žijí v nejhorších částech města v nevyhovujících, chátrajících bytech a s nedostatečnou úrovní služeb. Jejich děti většinou navštěvují nejhorší školy ve městě, čímž se nerovnost neustále obnovuje a posiluje. Negativní důsledky skupinové izolace mohou v krajním případě vyústit v nepokoje¹² (*riots*) a jim blízké formy kolektivního chování.

Důraz na studium segregace kladou především americké studie. Pro evropská města je příznačný nižší stupeň segregace. V Evropě, říkají Savage a Warde [1993: 67], žijí etnické minority zpravidla koncentrovány v mikrooblastech měst, celkově jsou však méně početné a jejich vliv na vzorec rozložení populace je relativně slabší. Segregace zde vychází častěji z rozdílů v třídním postavení, ačkoli jistou úlohu může sehrávat i náboženské vyznání. Poznamenali jsme však, že etnická segregace mívá výraznější projevy než segregace třídní. Vztah mezi velikostí sídla a stupněm segregace bývá vyjádřen přímou úměrou.

Jedním z důsledků segregace jsou *etnická ghetta*. Michal Pacione v publikaci *Urban Problems* [1990: 45] spojuje jejich existenci s řadou funkcí: ochrannou (zajišťující fyzickou bezpečnost), podpůrnou (útočiště v neznámém prostředí), záchovnou (ve smyslu uchovávání kulturního dědictví), i s funkcí určité mocenské a politické opory bydlícího etnika.¹³

Následující obrázek (obr. 1) ukazuje vývoj segregace etnika v závislosti na širších společenských faktorech a na faktorech městského prostředí. Příslušníci minorit, kteří se příliš neliší od majoritní společnosti, se podle tohoto modelu v městském prostředí po-

¹⁰ Rozložení segregace podle sociálního statusu tak nejčastěji odpovídá U-křivce.

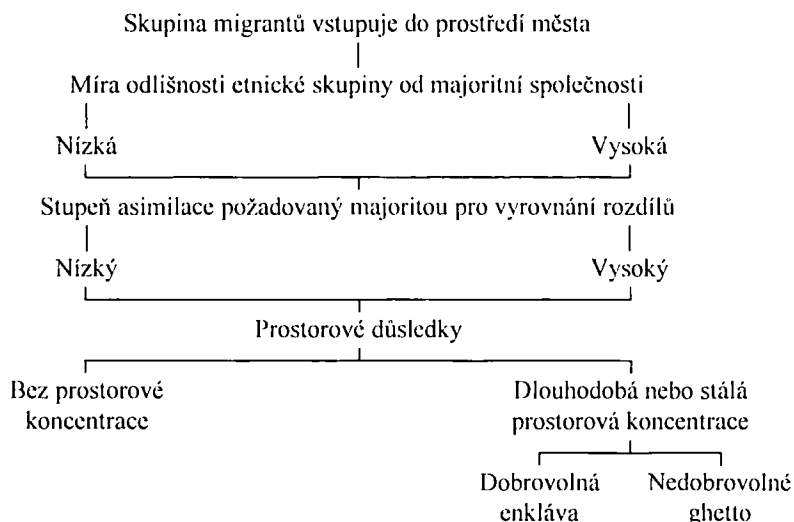
¹¹ Uvažujeme-li například o situaci Romů v ČR, potom platí většina uvažovaných podmínek.

¹² Nepokoje znalo již rané industriální město: Abram de Swaan [1988: 126] mluví o čtyřech jezdících urbánní apokalypsy: rebeliích, davovém násilí, zločinnosti a epidemiích.

¹³ Je ovšem pravděpodobné, že i kdyby bylo možné eliminovat faktory vedoucí k nedobrovolné segregaci, i přesto by příslušníci etnických minorit (v ČR například Romové, známí svou soudržností) volili možnost bydlet ve vzájemné blízkosti. Volili by existenci komunity v komunitě.

měrně rychle rozptýlí. Naopak, důsledkem větších diferencí mezi minoritou a majoritou mohou vzniknout dvě formy prostorové segregace: *ghetto*, obytná část města, v níž je skupina nedobrovolně segregována nebo *enkláva*, tedy obytná zóna, kterou si minorita dobrovolně zvolila ve snaze uchovat svá kulturní specifika [Schwab 1992: 380].

Obr. 1 Etnické skupiny, asimilace a její důsledky na prostorovou strukturu

Pramen: Adaptováno z obr. 12.1 in [Schwab 1992].

Vedle etnických ghett se hovoří o *ghettech na službách závislých obyvatel* (*service-dependent ghettos*) [Pacione 1990: 46], tedy o takových oblastech moderních měst, jež jsou domovem převážně starých osob s nízkými příjmy, osob mentálně handicapovaných, invalidů a chronicky nezaměstnaných, závislých na sociálních dávkách a službách.

Krajní podobu segregace městské chudoby představují *nouzové kolonie*,¹⁴ shluky bizarních staveb, stojící zpravidla na periferii některých světových velkoměst.¹⁵

Nouzové kolonie, ač pro nás dnes zavánějí spíše exotikou, nejsou zdaleka cizí ani Evropě. Předválečná ČSR je znala od 20. let, kdy bytová kapacita měst nestačila vstřebat příliv chudých migrantů z venkova. Jak píše Votrubec [1980: 50], největší kolonie u nás vznikly v Praze (např. Vagónová Čína, Hliník), Brně (Písečník) a také Ostravě. Ale ještě v polovině 60. let žilo například ve francouzských bidonvilles na 25 tisíc osob, převážně na periferii Paříže, při jižním pobřeží a na severu země. Vedle toho bydlely ve Francii statisíce dalších imigrantů v podmínkách ne o mnoho lepších: v *bidonvilles verticaux*, tedy v nejpodřadnějších několikaposchodových budovách, nahuštěných nájemníky od půdy až po sklep. [Lallaoui 1993: 44-45]. Obdobnou situaci bylo možno pozorovat v Itá-

¹⁴) Anglicky *shanty towns*, *squatter settlements*, portugalsky *favelas*, *barrios de lata*, španělsky *callampas*, *villas miserias*, *viviendas marginales*, *colonias proletarias*, *barriadas*, francouzsky *bidonvilles*, italsky *borghetti*, turecky *gecekondula*.

¹⁵) Odhady počtů obyvatel žijících v nouzových koloniích měst Asie, Afriky a Jižní Ameriky se pohybují okolo 600 miliónů [An Urbanizing 1996: 114-115].

lii, Španělsku, Portugalsku a také v Řecku, kde je takové nouzové bydlení v poněkud modifikované podobě (tzv. *semisquatting*,¹⁶ např. kolem Athén) aktuální ještě dnes [Leontidou 1990: 251-254].

Empirické doklady segregace chudoby v evropských městech

Několika ilustracemi segregace nemajetných vrstev z evropských měst se pokusíme plastičtěji postihnout její dnešní tvář a přes rozdílnou intenzitu jejího působení tak koneckonců doložit její obecný charakter.

Budapešť si uchovala, i přes desetiletí trvající antisegregační politiku, stabilní prostorovou strukturu s vysokým stupněm segregace. Zoltán Kovács [1994: 1087] a jeho spolupracovníci se pokusili tvrzení o segregaci obyvatel Budapešti empiricky doložit. Ve výzkumu využili data mapující velikost zdaněného příjmu, vzdělanostní úroveň ekonomicky aktivního obyvatelstva a tržní cenu nemovitostí. Tyto, byť nepřímé indikátory segregace ukázaly velice silnou východo-západní polarizaci v sociální struktuře města. Nejdražší městskou částí s nejvyšším statusem je stále Buda. „Průměrné ceny bytů (...) jsou přibližně třikrát vyšší než v dělnických oblastech Pešti a propast mezi oběma póly od změn v roce 1989 rapidně narůstá“, říká Kovács [ibid.].¹⁷ Láce bydlení v nejhorších čtvrtích je zřejmá: zdevastované prostředí, nuzná nabídka služeb a image nejchudší části města s vysokou mírou kriminality. Vícepodlažní bloky nájemních domů postavené na konci minulého století chátrají a snoubí se s řadou dalších sociálních problémů. Nejhorší slumy, které přiléhají z východu k centru města, zahrnují přibližně polovinu substandardních bytů a jsou do značné míry obsazeny romskými rodinami.

Vzorce prostorové segregace romského etnika v Budapešti sledoval János Ladányi¹⁸ [1993]. V hlavním městě Maďarska žije podle Ladányiho asi 2 % Romů a jejich podíl migrací narůstá. Ladányiho tým vycházel ze školských seznamů, odkud shromažďoval údaje o dětech z prvních čtyř tříd základních škol (výběr však zahrnoval i děti ze škol pro mentálně handicapované, resp. z ústavů pro vážně retardované, ze stejné věkové skupiny). Děti, označené třídními učiteli jako romské, byly takto i registrovány. Necelé čtyři tisícovky případů výzkumný tým rozdělil podle sčítacích obvodů města. Autoři poté srovnávali prostorovou segregaci romských dětí se segregací populace ve věku do 14 let. Výzkum potvrdil vysoký stupeň segregace Romů. (Výsledný index za sčítací obvody dosáhl hodnoty 54, což se pokusíme ozřejmit níže.) S odvoláním na svou předchozí práci Ladányi [1989] ukazuje, že „skupiny s vysokým statusem jsou v Budapešti segregovány v jednom větším, víceméně souvislém území, zatímco skupiny obyvatel s nižším statusem jsou segregovány v několika menších, prostorově nesouvislých plochách“ [Ladányi 1993: 32]. Jak říká Ladányi, v Budapešti se podařilo téměř eliminovat klasické nouzové kolonie Romů a jejich obyvatelé byli nuceni k odchodu z hlavního města. Nicméně, ži-

¹⁶) Pojem *semisquatting* znamená výstavbu a bydlení v nouzovém obydlí, ovšem na vlastním pozemku. Improvizovaný, bez povolení zbudovaný přístřešek bývá později přestavěn a majitel se snaží o jeho dodatečnou legalizaci [Leontidou 1990].

¹⁷) Pro nás není nezajímavé, že „prestiž sídlištních celků na okraji Budapešti se rapidně snižuje, zatímco některé části centra se těší pozoruhodnému vzestupu“ [Kovács 1994: 1095]. Tomu také odpovídá pokles cen bytů v pásu sídlišť, navzdory vysoké inflaci [ibid.].

¹⁸) Ladányi poznamenává, že mimo zprávy Istvána Keményho, sledujícího situaci Romů v Maďarsku v roce 1975, nenašel v literatuře výzkum prostorové segregace etnických skupin, realizovaný ve východní Evropě.

votní podmínky Romů ani sociální příčiny jejich migrace do měst se nezměnily, a tak policie opakovaně brání pokusům o živelnou výstavbu romských obydlí.

Bydlení romské menšiny v Budapešti má podle maďarského autora několik podob: (1) Bydlení v tradičních dělnických koloniích na periférii města; (2) Bydlení v rodinných domech; (3) Bydlení ve slumových oblastech vnitřního města, v obytných domech z přelomu 19. a 20. století – to se týká necelé poloviny romské populace ve městě.

Ačkoli zjištěný vzorec etnické segregace v zásadě odpovídá vzorci platnému pro barevné obyvatelstvo většiny severoamerických měst, popřípadě situaci některých skupin gastarbeiterů v západoevropských metropolích, přesto nedosahuje tak extrémních hodnot, říká Ladányi [ibid.: 38] a zároveň připomíná, že segregaci do jisté míry brzdí nízká prostorová mobilita. Podle autora koncentrace Romů ve slumech vnitřního města ještě zesílí. Nepoleví-li příčiny segregace, bude Budapešť nucena čelit problému růstu ghetta a souvisejícím komplikacím, jako je zvýšená hladina kriminality a etnické násilí, uzavírá Ladányi nepřilíši povzbudivě svůj příspěvek.

Na případě Hamburku ukazuje Jens Dangschat [1994] rozdílné prostorové vzorce koncentrace chudých příslušníků německé národnosti a odlišných etnik. Čtvrti s vysokou mírou sociální pomoci obývají buď Němci a relativně nízký počet příslušníků jiných etnik, nebo naopak. Mnozí z domácích obyvatel totiž špatně snášejí relativně lepší sociální pozici některých cizinců (zvláště Turků). V takových čtvrtích je velice běžná agrese proti ne-německému obyvatelstvu a politické strany krajní pravice zde požívají nápadnou podporu [ibid.: 1144]. Zdá se, že i nám, Čechům, tento příklad cosi neblahého sděluje.

Holand'ané Ronald van Kempen a Jan van Weesep sice nepovažují nizozemská města za segregovaná v pravém smyslu slova, soudí ovšem, že „situace se z hlediska dlouhodobé perspektivy počíná měnit. V některých čtvrtích se projevují vlivy gentrifika-¹⁹ce.“ Současně je patrná koncentrace domácností s nízkými příjmy a příslušníků minorit“ [Kempen, Weesep 1994: 1045].

Segregace chudé populace je zejména patrná ve městech jižní Itálie,²⁰ píše Enzo Mingione a Enrica Morlicchio. Některé části Neapole, Palermo, Catanie a Messiny skýtají podle autorů „naprosto otřesné podmínky“ [Mingione, Morlicchio 1993: 414]. Úpadku podléhají celé městské čtvrti. V samotné Neapoli lze najít několik oblastí s nápadnou

¹⁹) Tři aktuální modely gentrifikace ukazují na případě holandského Utrechtu Kempen a Weesep [1994]. První je spojen s postupnou individuální přestavbou jednotlivých budov ve vnitřním městě vlastníky a drobnými podnikateli. Zastupuje vlastně *klasickou formu gentrifikace* – pozvolnou proměnu prostředí, spojenou s promísením obyvatel. Nově přichodí, lépe si stojící obyvatelé, vytlačují původní, chudší domácnosti. Častým výsledkem tohoto typu gentrifikace jsou nákladná kondominia. Jinou podobu nabývá *nová výstavba pro movitější*, patrná na hranici vnitřního města. Objevují se nové, luxusní, obytné, respektive víceúčelové komplexy (kanceláře, nákupní střediska a byty), postavené místo zastaralých objektů. (Noví obyvatelé jsou podle průzkumu častěji mladší, kvalifikovanější a bezdětní [ibid.: 1053].) Třetí variantou je *vylepšování starších dělnických čtvrtí* kolem městského centra. Levné soukromé domky začali přibližně od 60. let kupovat mladší lidé, zejména studenti, kteří zde zůstali i po ukončení školy a nástupu do zaměstnání. Kombinací vlastních prostředků a systémů podpor dosáhli vyšší kvality bydlení a pozitivně změnili své obytné prostředí [ibid.: 1053].

²⁰) Avšak i v Miláně, zvláště v severní části městské periferie, patří do „průmyslového pásu“, existuje kritická situace z hlediska kumulace nevýhod pro mladé obyvatele. [Mingione, Morlicchio 1993: 419].

mírou chudoby: na periferii to jsou dělnické lokality a zóny obecních bytů, podobně neutešená situace je ve starých částech vnitřního města.²¹

Francouz Loic Wacquant [1993] ukazuje výsledky analýzy dvou případů segregace a socioekonomické a rasové marginalizace: amerického „Black Belt“ a francouzského „Red Belt“. Wacquantův „Black Belt“ leží v jižní části Chicaga a je převážně domovem Afro-Američanů, z nichž většina nemá zaměstnání a žije pod hranicí chudoby. Reprezentantem „Red Belt“ je čtvrt (Quatre mille) na periferii Paříže, historicky chápána jako bašta francouzských komunistů. Dnes strádá vysokou mírou kriminality a negativními následky migrace. Kontakty místních obyvatel se zaměstnavateli, policií, soudem i lokálními sociálními úředníky jsou proto poznamenány určitým teritoriálním stigmatem. Wacquant našel v obou lokalitách množství podobných morfologických rysů a trendů. Obě postihl migrační odliv původního obyvatelstva, shodně je charakterizovala asymetrická věková a třídní struktura s převahou mladé populace, nápadný podíl manuálně pracujících, vysoká koncentrace minorit a nezaměstnanost. Wacquantovo srovnání současně ukázalo jisté strukturální a ekologické rozdílnosti. Úpadek francouzských dělnických předměstí (*banlieu*) a ghett černých Američanů v USA vytváří „dvě rozdílné socioprostorové formace, vznikající na základě odlišných institucionálních logik segregace a agregace a vyúsťující ve vyšší míru úpadku, chudoby a utrpení v ghettu“, říká autor [ibid.: 368]. „Black Belt“ je podle Wacquanta více rasově a kulturně homogenní, existuje zde nízká organizační hustota a slabé státní intervence. Pro „Red Belt“ je naopak typická třídní a etnická heterogenita a silně intervenující veřejné instituce.

Měření segregace

Ačkoli v současné době existují dvě desítky měř segregace,²² podle Schwaba [Schwab 1992: 372; viz též Massey, Eggers 1990] se nejčastěji užívají dvě z nich. Jednak *index různorodosti D* (*dissimilarity index*) a jednak to, co lze nazvat *indexem kontaktu* (či *vytavení*) *P** (*exposure index*).²³

Index různorodosti (D) srovnává rovnoměrnost rozmístění dvou odlišných skupin obyvatel, řekněme bělochů a černochů. K jeho kalkulaci potřebujeme znát počty příslušníků obou skupin, a to jak celkové, tak i dílčí, tedy za menší územní jednotky města (například *census tracts*, tedy sčítací obvody).²⁴ Pokud by rozmístění obou skupin bylo rovnoměrné, pak bychom v malých územních jednotkách města nacházeli shodné podíly příslušníků obou skupin jako v celém městě dohromady (například všude 10 procent).

²¹) Jak autoři poznamenávají, i přes rostoucí intenzitu chudoby a vzrůst nezaměstnanosti nevzrostla za poslední léta v Neapoli intenzita sociálních konfliktů. To vedlo k formulaci několika hypotéz, zvažujících „krucální kompenzační roli solidarity a reciprocitu ve vztazích v širší rodině na straně jedné a úlohu neformální ekonomiky na straně druhé... Na rozdíl od situace v amerických ghettech, kde stigmatizace ze sociálního neúspěchu rodinu izoluje a rozkládá její vztahy, v Neapoli přetrvává přátelství a solidarita širší rodiny“, soudí Mingione a Morlicchio [ibid.: 414].

²²) Jejich dobrý přehled a zhodnocení podávají Massey a Denton [1988]. Faktorovou analýzou dokládají pět (v textu již zmíněných) dimenzí segregace a doporučují nejvhodnější indexy pro jejich měření. Míry, o nichž v textu blíže hovoříme, přirozeně patří mezi doporučené.

²³) Za klasický je považován článek autorské dvojice O. D. Duncan a B. Duncan *A Methodological Analysis of Segregation Indexes* [1955]. Všimá si možností a limitů užití šestice indexů segregace (včetně zde komentovaného indexu různorodosti).

²⁴) U nás například urbanistické obvody.

Jinými slovy, index udává, kolik procent populace by se muselo přestěhovat, aby byl podíl minority a majority ve všech městských obvodech stejný. Hodnoty indexu se pohybují v rozmezí 1-100 (respektive 0-1,0). Kdyby například byli běloši a černoši rovnoměrně rozmístěni ve všech městských obvodech, hodnota indexu by se rovnala 0, naopak při kompletní segregaci bychom obdrželi hodnotu 100. Index vypočítáme podle vzorce:

$$D_{xy} = 0,5 \sum |(x_i/X) - (y_i/Y)|$$

kde x_i a y_i jsou počty členů skupin X a Y v menší územní jednotce i ; X a Y potom jejich celkové počty na území města [Massey, Eggers 1990: 1160-1161].

Pro ilustraci: v Praze sledoval segregaci příslušníků různých socioekonomických skupin Jiří Musil [1967: 169-170]. V roce 1930 by se, jak Musil ukazuje, muselo přestěhovat 28 % dělníků do jiných částí Prahy, aby jejich bydliště odpovídala rozložení bydlišť úředníků. Po válce se stupeň segregace snížil. V roce 1950, by se takto muselo stěhovat již jen 15 % dělníků. Vezměme si pro změnu příklad segregace bělochů a černochoů v USA. V New Yorku roku 1980 se hodnota indexu různorodosti rovnala 73 % [Schwab 1992: 372], tj. pro dosažení „rovnoměrnosti“ by se musely přestěhovat téměř tři čtvrtiny obyvatel (ať již bílých anebo černých).

Jednou z nevýhod indexu různorodosti (D) je, že ukazuje vyšší hodnoty pokud minoritní skupina tvoří pouze malou proporci z celkové populace. Z množství jiných měř, které se umějí tomuto problému vyhnout, je nejvíce používán index P^* (*exposure index*).

Tento druhý z nejčastěji užívaných indexů, *index kontaktu* P^* (*exposure index*), měří potenciální kontakt mezi příslušníky dvou sledovaných skupin. Máme-li k dispozici jejich počty za dílčí územní jednotky města, můžeme zjistit průměrný podíl například bílých obyvatel v typicky „černošském“ obvodu a stejně tak průměrný podíl černochoů v typicky „bělošském“ obvodu. Index je vyjadřován dvěma způsoby. První varianta sleduje míru kontaktu členů minoritní skupiny X se členy majoritní skupiny Y a obvykle se nazývá *index interakce* (*interaction index*). Výpočet je následující:

$${}_xP^*_y = \sum (x_i/X) (y_i/t_i),$$

kde t_i je celkový počet obyvatel obvodu i , ostatní proměnné jsou shodné jako v předchozím případě. Analogií indexu interakce je *index izolace* (*isolation index*), který měří míru, v níž převažuje kontakt uvnitř minoritní skupiny nad kontaktem s příslušníky majoritní populace.

$${}_xP^*_x = \sum (x_i/X) (x_i/t_i)$$

Hodnoty obou indexů se pohybují od 1 do 100 (0-1,0) a lze je interpretovat jako pravděpodobnost, že člen minoritní skupiny X bude sdílet obvod se členem majoritní skupiny Y (v případě ${}_xP^*_y$), respektive pravděpodobnost, že příslušník minoritní skupiny bude sdílet obvod s jiným členem téže minority (v případě ${}_xP^*_x$). [Massey, Denton 1988: 288-289; Massey, Eggers 1990: 1160-1161]

Jak píše Schwab [1992: 372], pokud jsme zjistili u indexu různorodosti (D) v New Yorku hodnotu 73, potom index P^* pro tytéž skupiny nabýval hodnoty 16 pro černochoy, se kterými se setkáte v typicky „bělošském“ obvodu, a naopak hodnoty 6 pro možnost setkat se s bělochem v obvodu, jenž je doménou černochoů. Jinak řečeno, „v New Yorku žije typický černocho ve čtvrti, kde najdeme 16 procent bělochů, ale typický bělocho žije ve čtvrti, kde pobývá pouze 6 procent černochoů“ [ibid.]. Černoši v roce 1980 tvořili 21 procent z populace New Yorku. Ten je příkladem města, kde je šance styku černé minority a bílé majority v jejich domovských čtvrtích relativně nízká.

Ať již užíváme jakýkoli způsob kalkulace segregace, musíme k ní znát počty obyvatel v malých územních jednotkách města. Nutnou oporou je tedy sčítání lidu, jehož výsledky stárnou.²⁵ Sledujeme-li skutečnosti, jež nejsou předmětem censu (příjemci dávek atd.), čeká nás pracnější fáze zařazování pozorovaných případů (adres) do zvolených územních obvodů. Bez kvalitního seznamu, ukazujícího příslušnost ulic (respektive jejich částí) do územních jednotek, se neobejdeme. Pokud se navíc údaje získané z odlišných statistik časově neshodují s momentem sčítání lidu, vyvstává problém. „Dopočítat se“ ke stavům bydlících obyvatel v územních jednotkách města několik let po sčítání lidu je stěží proveditelné (viz pozn. 25) a změny lidnatosti, vyvolané změnami v bytovém fondu (resp. přirozeným pohybem obyvatel či migrací) by mohly podstatně zkreslovat situaci.

Závěr

Segregace je přirozeným projevem městského života. Přestože ji u nás v posledních desetiletích oslabil socialistický experiment, lze, s rozhybáním bytového trhu, očekávat její zesilování a přibližování se k ekologickým vzorcům, charakteristickým pro města západní Evropy. Proto jsme se pokusili podat stručnou informaci o základních rysech segregace, přičemž jsme si více všímali souvislostí, týkajících se chudých vrstev městských obyvatel. S řečeným těsně souvisejí otázky, jaké jsou konkrétní vzorce segregace v našich metropolích a jak reagovat tam, kde vyšší koncentrace marginalizované populace vyvolává vážnější obtíže. Alespoň dílčí zodpovězení položených otázek by však bylo tématem pro samostatné příspěvky.

ALEŠ BURJANEK působí jako odborný asistent na Škole sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Učí demografii, sociologii města, sociologii bydlení a práci s počítačem. Jeho zájem se soustřeďuje na problematiku deprivovaných městských lokalit.

Literatura

- An *Urbanizing World: Global Report on Human Settlements* 1996. Oxford: Oxford University Press and HABITAT.
- Burgess, E. W. 1974a. „Growth of the City: An Introduction to a Research Project.“ (1925). Pp. 95-106 in *The Basic Writings of Ernest W. Burgess*, ed by D. J. Bogue. Chicago: University of Chicago.
- Burgess, E. W. 1974b. „Residential Segregation in American Cities.“ Pp. 117-123 in *The Basic Writings of Ernest W. Burgess*, ed by D. J. Bogue. Chicago: University of Chicago.
- Castells, M. 1989. *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring and The Urban-Regional Process*. Oxford (UK), Cambridge, MA: Basil Blackwell.
- Dangschat, J. 1994. „Concentration of Poverty in Landscapes of ‚Boomtown‘ of Hamburg: The Creation of a New Urban Underclass?“ *Urban Studies* 31: 1133-1147.
- Duncan, O. D., B. Duncan 1955. „A Methodological Analysis of Segregation Indexes.“ *American Sociological Review* 20: 210-217.
- Fainstein, S., I. Gordon, M. Harloe (eds.) 1992. *Divided Cities. New York and London in the Contemporary World*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Fischer, C. 1985. *The Urban Experience*. (Second edition). San Diego etc.: Harcourt Brace Jovanovich.

²⁵) Výjimkou je u nás Praha, kde jsou údaje o počtech obyvatel každoročně dostupné až do úrovně urbanistických obvodů (Podle ústního sdělení J. Moravcové z ČSÚ Brno z roku 1997).

- Frisbie, P., J. Kasarda 1988. „Spatial Processes.“ In *Handbook of Sociology*, ed. by N. Smelser, Newbury Park: Sage Publ.
- Gaudier, M. 1993. *Poverty, inequality, exclusion: New approaches to theory and practise*. Geneva: IILS.
- Gist, N. P., S. F. Fava 1974. *Urban Society*. (6th edition). New York: Thomas Crowell Company,
- Gottdiener, M. 1994. *The New Urban Sociology*. New York: McGraw-Hill, Inc.
- Hawley, A. 1971. *Urban Society: An Ecological Approach*. New York: The Ronald Press Company.
- Hegedüs, J., I. Tosics 1994. „The Poor, the Rich and the Transformation of Urban Space: Editors' Introduction to the Special Issue.“ *Urban Studies* 31: 989-993.
- Kempen, E. van 1994. „The Dual City and the Poor: Social Polarisation, Social Segregation and the Life Changes.“ *Urban Studies* 31: 995-1015.
- Kempen, R. van, J. van Weesep 1994. „Gentrification and the Urban Poor: Urban Restructuring and Housing Policy in Utrecht.“ *Urban Studies* 31: 1043-1056.
- Kovács, Z. 1994. „A City at the Crossroads: Social and Economic Transformation in Budapest.“ *Urban studies* 31: 1081-1096.
- Ladányi, J. 1989. „Changing Patterns of Residential Segregation in Budapest.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 13: 555-572.
- Ladányi, J. 1993. „Patterns of Residential Segregation and the Gypsy Minority in Budapest.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 17: 30-41.
- Lallaoui, M. 1993. *Du bidonville aux HLM*. Paris: Diffusion Syros.
- Leontidou, L. 1990. *The Mediterranean City in Transition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marcuse, P. 1993. „What is So New About Divided Cities?“ *International Journal of Urban and Regional Research* 17: 355-365.
- Massey, D. S., F. A. Denton 1988. „The Dimensions of Residential Segregation.“ *Social Forces* 67: 281-315.
- Massey, D. S., M. L. Eggers 1990. „The Ecology of Inequality: Minorities and the Concentration of Poverty.“ *American Journal of Sociology* 95: 1135-1188.
- Mingione, E., E. Morlicchio 1993. „New Forms of Urban Poverty in Italy: Risk Path Models in the North and South.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 17: 413-427.
- Musil, J. 1967. *Sociologie soudobého města*. Praha: Svoboda.
- Musil, J. 1991. „Nové vymezení sociální ekologie.“ *Sociologický časopis* 27: 69-89.
- Musil, J. 1992. „Změny městských systémů v postkomunistických společnostech střední Evropy.“ *Sociologický časopis* 28: 451-462.
- Noble, M. et al. 1994. *Changing Patterns of Income and Wealth in Oxford and Oldham*. Department of Applied Social Studies and Social Research, Oxford: Barnett House.
- Ottův slovník naučný 1903. díl XX. Heslo „Praha“, zpracoval F. Vaněk. Praha: J. Otto.
- Pacione, M. 1990. *Urban Problems: An Applied Urban Analysis*. London, New York: Routledge.
- Pahl, R., R. Flynn, N. Buck 1983. *Structures and Processes of Urban Life*. London: Longman Group Limited.
- Rex, J. 1973. „The Sociology of a Zone of Transition.“ In *Cities, Communities and the Young. Readings in Urban Education*, ed. by J. Raynor, J. Harden. London: Routledge.
- Rex, J., R. Moore 1967. *Race, Community and Conflict*. London: Oxford University Press.
- Savage, M., A. Warde 1993. *Urban Sociology, Capitalism and Modernity*. London: The Macmillan Press Ltd.
- Schwab, W. A. 1992. *The Sociology of Cities*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

- Schwab, W. A. 1993. „Recent Empirical and Theoretical Developments in Sociological Human Ecology.“ *Research in Urban Sociology* 3: 29-57.
- Swaan, A. de 1988. *In Care of the State*. Cambridge: Polity Press.
- Votrubec, C. 1980. *Lidská sídla, jejich typy a rozmístění ve světě*. Praha: Academia.
- Wacquant, L. 1993. „Urban Outcast: Stigma and Division in the Black American Ghetto and the French Urban Periphery.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 17: 366-383.